

МЕТАФОРА Й МЕТОНІМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ АСТРОНОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто метафору й метонімію як способи лексико-семантичного словотворення української астрономічної термінології першої третини XX ст. Проаналізовано загальноновживану лексику, що є джерелом метафоризації й метонімізації, а також базою розвитку української астрономічної терміносистеми, витоком її формування. Описано однослівні терміни, терміни-словосполучення, терміни-власні назви, які внаслідок метафоризації отримали спеціальні значення в досліджуваній термінології і серед яких переважає метафоричне найменування за зовнішньою подібністю порівнюваних об'єктів. Визначено продуктивні моделі метонімії, встановлено, що метонімічне зіставлення предметів відбувається за ознакою суміжності, тобто належності їх до одного кола явищ, до понять одного порядку, пов'язаних часовими, просторовими, причинно-наслідковими та іншими відношеннями. Творення нових значень слів, що номінують астрономічні поняття, шляхом метонімії менш поширене порівняно з метафоризацією, однак вивчення механізмів вторинної номінації є актуальним для систематизації, стандартизації та уніфікації української астрономічної терміносистеми, а також необхідне для подальшої розбудови української термінології.

Ключові слова: українська астрономічна термінологія, вторинна номінація, метафора, метонімія, загальноновживана лексика.

Постановка наукової проблеми та її значення. Словниковий склад мови відкритий і постійно змінюється, зокрема її одиниці набувають нових значень. Одним із способів національного термінотворення є вторинна номінація, яку визначають як «використання вже наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції – найменування» [7, с. 161]. Метафора й метонімія як основні різновиди вторинної номінації нерідко стають засобом називання нових астрономічних понять. Ці способи вторинної номінації ще не були об'єктом спеціального аналізу в астрономічній терміносистемі, що й зумовлює актуальність пропонованої розвідки і є важливим для упорядкування досліджуваної терміносистеми.

Аналіз досліджень цієї проблеми. На сьогодні в науковій літературі є багато праць, у яких порушується питання про розвиток семантичної структури слів, зокрема термінів, і виникнення терміно-

логічних значень. Метонімічному й метафоричному процесам особливу увагу у своїх працях приділили Христина Дацишин [1], Оксана Кримець [3], Станіслава Овсейчик [6], Ірина Процик [8], Оксана Романова [9], Ольга Степанова [10], Наталія Цісар [11] та ін.

Мета і завдання статті. Мета статті – дослідити метафоричне та метонімічне найменування в українській астрономічній термінології першої третини ХХ ст. Мета передбачає розв'язання таких завдань: з'ясувати роль метафори й метонімії як елементів становлення й розвитку астрономічної термінології, виокремити тематичні групи слів, що внаслідок метафоризації набули нових значень, визначити продуктивні моделі метонімії.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Метафора як тип переносного вживання слова ґрунтується на виділенні в певному новому предметі, явищі схожих чи однакових ознак з ознаками вже існуючих, названих об'єктів, тобто на порівнянні й ототожненні за спільними рисами певних предметів, явищ [8, с. 89]. Метафора передає когнітивну інформацію та нове розуміння відношень між старим і новим знанням. Метафора не лише формує уявлення про об'єкт, а й зумовлює спосіб та стиль мислення про нього [10].

За допомогою метафоричної номінації термінізують загальноновживані слова літературної мови, пов'язані з життям та побутом людей. Здатність метафори синтезувати конкретне й абстрактне, гіпотетичне й реальне, образно представляти як реальні відчутні об'єкти, так і невидимі й навіть неіснуючі робить її одним із найпопулярніших засобів номінації в галузі науки [10].

Верства загальноновживаної лексики, одиниці якої внаслідок метафоризації отримали спеціальні значення в астрономічній термінології, представлена різноманітними назвами, що дає можливість виокремити такі тематичні групи:

1) предмети побуту: *верцадло* (заг. – те саме, що дзеркало – відшліфована поверхня, що відображає предмети, які перед нею знаходяться, а також спеціально виготовлений предмет із такою поверхнею; терм. – поверхня чого-небудь (ВТССУМ, с. 292)), *мітла* (заг. – великий віник, часто прикріплений до довгої палиці; терм. – те саме, що комета (ВТССУМ, с. 680));

2) деталі машин та механізмів: *вісь* (заг. – дерев'яний або металевий стрижень, на кінці якого насаджують колеса; терм. – уявна пря-

ма лінія, що проходить через середину якого-небудь тіла чи простору (ВТССУМ, с. 190)), *чип* (заг. – конусоподібна дерев'яна пробка для закупорювання отвору в якійсь посудині (перев. в бочці); терм. – стержень, на якому що-небудь ходить, гойдається, крутиться (у дверях, машині, приладі (ВТССУМ, с. 1603)));

3) частини тіла людей, тварин: *висок* (заг. – те саме, що скроня – бокова частина черепа від вуха до лоба (ВТССУМ, с. 1339); терм. – прилад, який складається зі шнурка й підвішеного до нього тягарця та використовується для вимірювання вертикальності положення у будівництві (ВТССУМ, с. 152)), *вічко* (заг. – зменш.-пестл. до око; терм. – невеличке віконце в чому-небудь для спостереження; глипка, візитерка (ВТССУМ, с. 191)), *ручка* (заг. – зменш. до рука; терм. – пристрій для приведення в рух машини, апарат і т. ін. обертанням, крутінням рукою (ВТССУМ, с. 1280)), *хвіст* (заг. – придаток на задній частині тіла тварини, що являє собою продовження хребта від крижової кістки; терм. – світла, яскрава, довга смуга, яку лишає за собою рухоме тіло, предмет (комета, ракета і т. ін.) (ВТССУМ, с. 1559)), *язик* (заг. – рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребетних тварин і людини, який допомагає захоплювати, пережовувати й ковтати їжу, визначає її смакові якості; терм. – те, що має подовжену, витягнуту форму (ВТССУМ, с. 1646));

4) споруди: *канал* (заг. – наповнене водою штучне річище для судноплавного сполучення між водоймищами, зрошування ґрунтів, осушування боліт, відводу або стоку води; терм. – вузька порожнина в чому-небудь, що має форму трубки (ВТССУМ, с. 518)), *стовп* (заг. – колода або товстий брус, установлені вертикально; терм. – база, опора, основа чого-небудь; підвалина (ВТССУМ, с. 1395));

5) вироби: *облямівка* (заг. – вишивка або смужка тканини, хутра і т. ін. для оздоблення; терм. – те, що смугою оточує що-небудь (ВТССУМ, с. 809)), *ядро* (заг. – внутрішня частина плоду (горіха, зерна, насіння і т. ін.), покрита оболонкою або шкарлупою; терм. – внутрішня, центральна частина чого-небудь (ВТССУМ, с. 1646)) тощо.

Метафоризації зазнали також слова: *борозна* (заг. – довга, рівна заглибина в землі, проведена плугом; терм. – поздовжня заглибина в чому-небудь; зморшка, складка (ВТССУМ, с. 93)), *віха* (заг. – тичина, жердина, гілка (часто з віхтем на кінці), якою вказують дорогу, позначають межі ділянки тощо; терм. – те, що становить етап у розвитку кого-, чого-небудь (ВТССУМ, с. 191)).

Отож, найпоширенішою серед астрономічних термінів є метафоричне найменування за зовнішньою подібністю порівнюваних об'єктів.

За допомогою метафоричної номінації в українській астрономічній термінології утворилася велика кількість термінів-словосполучень, до складу яких входить головний компонент (іменник) і залежний компонент (прикметник чи іменник у Р. в. однини). Метафоризатором у таких конструкціях є головний компонент, наприклад: *азимутне кільце, астрономічна вежа, бігунове сяйво, бічна нитка, важкороздільна пара, виправний твинт, відкритий рій, відхилова вісь, воздушна обгортка, вузол виступу, геометрична сітка, годинна голка, годинне гасло, годинне крило, голе око, голова комети, годинна стрілка, границя похибок (межа похибок), денний лук (денна дуга), дифракційне кружальце, дорога Сонця, екваторіяльна смуга, захисне скло, звіздна купа, звірокружний знак, земна труба, земний промінь, зложене дзеркало, зоряна хмара, кільцева гора, кінцевий брус, коло висоти, коловий обруч, кометна намітка, кометне зерно, конус тіні, космічний пил, лучистий вінець, межизірний простір, межипланетне середовище, метеорний потік, мірничий стіл, мітла комети, місячний серп, нитковий хрест, обертова вісь, перстень метеоритів, південникова світлиця, півтіневий стіжок, планетарні рої, планетна петля, поземе колесо, поле видження, правильна міра, припливна хвиля, рижові зернята, ризкова лата, сонцева пляма, сонцевий диск, сонячна громада, углевий мішок, чорна крапля. Термін-словосполучення, що має метафоричне навантаження, виступає як одна номінативна одиниця, оскільки за розпаду воно втрачає не тільки семантичну єдність компонентів, але й вторинне забарвлення.*

Серед астрономічних термінів досліджуваного періоду зафіксовано чимало термінів-власних назв, утворених лексико-семантичним способом від загальноновживаних слів. Ці іменники-оніми є назвами зірок, сузір'їв, планет. Вони утворені від: **назв тварин** (*Баран, Бик, Вовк, Вуж, Гадюка, Голуб, Дельфін, Жирафа, Журавель, Заєць, Змій, Квочка, Кентавр, Кит, Козерог, Коні, Крук (Ворон), Лебідь, Лев, Лис, Лисичка, Лоша, Медведюк, Муха, Орел, Павич, Рак, Риби, Рись, Скорпіон, Тукан, Хорти, Ящірка*), **назв предметів та їхніх частин** (*Війя, Вітрила, Годинник, Компас, Корабель, Корма, Косинець, Криниця, Меч, Престіл (Жертовник), Піч (Горен), Сітка, Стріла, Хрест, Циркуль, Чаша, Щит*), **назв професій чи назв людей за родом занять** (*Візник, Водолій, Воляр (Волопас), Змієдержець, Кометник, Косарі, Маляр, Різьбар, Стрілець (Мисливець)*).

На основі метафоризації утворено й астрономічні терміни-слово-сполуки, серед яких можна виділити такі групи:

1) назви сузір'їв: Велика Ведмедиця, Велика Хмарина, Великий Віз, Великий Лев, Великий Пес, Золота Риба, Качине Гніздо, Квочка з курчатами, Корабельний Компас, Корабель Арго, Коса Береніки, Мала Ведмедиця, Мала Гідра, Малий Віз, Малий Лев, Малий Пес, Медузина Голова, Мисливі Пси, Перстень Сатурна, Південна Риба, Південний Вінець (Південна Корона), Північний Вінець (Північна Корона), Полуднева Риба, Полудневий Хрест, Пояс Оріона, Столова Гора, Шлях Богів;

2) назви морів: Австральське Море, Гумбольдове Море, Лагідне Море, Море Випарів, Море Злив, Нектарне Море, Парне Море, Південне Море, Плідне Море, Погідне Море, Прибрежне Море, Скрайне Море, Солодке Море, Спокійне Море, Східне Море, Тихе Море, Хмарне Море, Холодне Море;

3) назви озер: Озеро Смерти, Сонне озеро;

4) назви заток: Веселкова Затока, Серединна Затока;

5) назви боліт: Гниле Болото, Імлисте Болото, Сонне Болото.

Як бачимо, термінізація значення загальноновживаних слів відіграла важливу роль для поповнення астрономічної терміносистеми новими поняттями.

Крім метафоричного, українській термінології досліджуваного періоду властиве й метонімічне перенесення. Творення нових значень слів, що номінують астрономічні поняття, шляхом метонімії менш поширене порівняно з метафоризацією.

Метонімічне зіставлення предметів відбувається за ознакою суміжності, тобто належності їх до одного кола явищ, до понять одного порядку, пов'язаних часовими, просторовими, причинно-наслідковими та іншими відношеннями. Метонімія відображає постійні контакти між об'єктами й типізується, створюючи семантичні моделі багатозначних слів [11, с. 58].

Одним із перших теорію про метонімію в термінології розробив Дмитро Лотте. Самого терміна «метонімія» дослідник не вживає, а називає цей процес творення термінів «перенесенням за суміжністю» та виділяє кілька типів такого перенесення залежно від категорій понять, між якими відбувається транспозиція: властивість або процес → кількісний показник; предмет ↔ одиниця виміру; властивість → предмет; процес → стан, властивість, предмет; матеріал → виріб, напівфабрикат; ціле ↔ частина [5, с. 52–57].

Метонімічні перенесення в астрономічній термінології початку ХХ ст. відбувалися за такими схемами:

1) дія, процес – величина, кількість, що характеризує цю дію, процес, стан, властивість: заломлення (дія за знач. заломити; величина (ВТССУМ, с. 403)), коливання (дія за знач. коливати і коливатися; несталість, мінливість (ВТССУМ, с. 554)), сполучення (дія за знач. сполучити, сполучати; можливість зв'язку з ким-, чим-небудь (ВТССУМ, с. 1373));

2) дія, процес – предмет, місце перебування чогось, явище: викривлення (дія за знач. викривити; викривлене місце, викривлена частина чого-небудь (ВТССУМ, с. 138)), виступ (частина чого-небудь, що видається, виступає наперед; заглибина, виїмка в чому-небудь (ВТССУМ, с. 155)), захід (дія за знач. заходити; частина обр'ю, де заходить сонце (ВТССУМ, с. 433)), оберт, оборот (повне коло руху чого-небудь навколо власної осі; заворот, закрут (ВТССУМ, с. 802)), перехід, проходження (дія за знач. переходити; час, коли що-небудь змінюється; ланка, що зв'язує явища, які переходять одне в інше (ВТССУМ, с. 933)), покрив, покриття (дія за знач. покрити; те саме, що покрівля – те, що прикриває собою що-небудь (ВТССУМ, с. 1029)), схід (дія за знач. сходити; частина обр'ю, де сходить сонце (ВТССУМ, с. 1421));

3) дія, процес – наслідок, результат дії, стан: випромінювання (дія за знач. випромінювати; те, що випромінене (ВТССУМ, с. 146)), вплив (дія за знач. впливати і впливти; послаблення якогось процесу, дії, руху, що чергуються з їх піднесенням (ВТССУМ, с. 177)), відхил, відклонення (дія та її результат за знач. відхилити; результат дії (ВТССУМ, с. 183)), затемнення (дія і стан за знач. затемнити; астрономічне явище, яке полягає в тому, що одне небесне тіло або його тінь закриває інше небесне тіло (ВТССУМ, с. 427)), збільшення (дія за знач. збільшити; результат за знач. збільшитися (ВТССУМ, с. 441)), збурення (дія і стан за знач. збурити і збуритися; різке порушення відносно спокійного стану в окремих ділянках атмосфери; відхилення руху небесного тіла від своєї траєкторії під дією притягання іншого небесного тіла (ВТССУМ, с. 443)), миготіння (дія і стан за знач. миготіти (ВТССУМ, с. 666)), мигтіння (дія і стан за знач. мигтіти (ВТССУМ, с. 666)), піднесення (дія за знач. підносити, піднести; запал, натхнення, душевне піднесення (ВТССУМ, с. 959)), світання (дія за знач. світати; початок, ранній період, зародження чого-небудь

(ВТССУМ, с. 1299)), *сполучення* (дія за знач. сполучити, сполучати; можливість зв'язку з ким-, чим-небудь (ВТССУМ, с. 1373)), *спостереження* (дія за знач. спостерегти, спостерігати; те, що виявили, помітили після уважного розглядання, вивчення, дослідження кого-, чого-небудь і т. д. (ВТССУМ, с. 1375)), *стиск* (дія за знач. стискати, стискувати; дія і стан за знач. стискатися, стискуватися (ВТССУМ, с. 1392–1393)).

Унаслідок метонімічного найменування утворюється багатозначність термінів, що в термінології не завжди є позитивним явищем. Проте в умовах контексту термінна полісемія нейтралізується [8, с. 96].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, загальноживана лексика відіграла важливу роль у становленні астрономічної терміносистеми. Велика кількість астрономічних термінів досліджуваного періоду виникла в результаті метафоричного та метонімічного найменування, що спричинило появу нових астрономічних термінів, а також нових значень слів, які вже існували в мові. Більшість термінів, що утворилися в українській астрономічній термінології першої третини ХХ ст. унаслідок метафоризації та метонімізації, функціонують у ній і до сьогодні. Отже, на початку ХХ ст. було закладено ґрунтовну основу української астрономічної термінології, збагачено її лексичний склад, насамперед завдяки використанню питомих засобів, які, номінуючи астрономічні поняття, збагатили своє значення терміном змістом унаслідок вторинної номінації. Досліджуваний матеріал є актуальним для систематизації, стандартизації та уніфікації української астрономічної терміносистеми.

Джерела та література

1. Дацишин Х. П. Метафора в українському політичному дискурсі (за матеріалами сучасної періодики) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.08 «Журналістика» / Х. П. Дацишин. – Львів, 2005. – 18 с.
2. Калинович Ф. Словник математичної термінології (Проект). Ч. III. Астрономічна термінологія й номенклатура / Ф. Калинович, Г. Холодний. – Х. : Рад. шк., 1931. – XI + 117 с.
3. Кринець О. Метафора й метонімія як чинники творення й розвитку української технічної термінології / Оксана Кринець // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Проблеми української термінології. – 2010. – № 675. – С. 23–27.
4. Левицький В. Акустика і оптика. Астрономія і космографія. – Ч. 4 / В. Левицький // Матеріяли до фізичної термінології : зб. математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів : [б. в.], 1902. – Т. 8. – Вип. 2. – С. 1–12.
5. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 160 с.

6. Овсейчик С. Метафора в українській екологічній термінології / Станіслава Овсейчик // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. пр. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2005. – Вип. 16. – Кн. 2. – С. 3–6.
7. Панько Т. І. Українське термінознавство / Таміла Панько, Ірина Кочан, Галина Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
8. Процик І. Українська фізична термінологія на зламі ХІХ–ХХ століть / Ірина Процик. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 252 с.
9. Романова О. Метонімія в українській швацькій термінології / Оксана Романова // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Проблеми української термінології. – 2011. – № 709. – С. 47–50.
10. Степанова О. Метафора у сфері сучасної терміносистеми / Ольга Степанова // Актуальні проблеми сучасної філології : мовознавчі студії. – 2008. – Вип. 15. – режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apsf/2008_16/articles/article18.pdf
11. Цісар Н. Метонімічні транспозиції у медичній терміносистемі / Наталія Цісар // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Проблеми української термінології. – 2007. – № 593. – С. 57–60.

Список умовних скорочень лексикографічних джерел

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

Богущ Оксана. Метафора и метонимия в украинской астрономической терминологии первой трети XX века. В статье рассмотрено метафору и метонимию как способ лексико-семантического словообразования украинской астрономической терминологии первой трети XX в. Проанализировано общеупотребительную лексику, что является источником метафоризации и метонимизации, а также базой развития украинской астрономической терминосистемы, витком ее формирования. Описаны однословные термины, термины-словосочетания, термины-имена, которые вследствие метафоризации получили специальные значения в исследуемой терминологии и среди которых преобладает метафорическое наименование по внешнему сходству сравниваемых объектов. Определены продуктивные модели метонимии, установлено, что метонимические сопоставления предметов происходят по признаку смежности, т. е. принадлежности их к одному кругу явлений, к понятиям одного порядка, связанных временными, пространственными, причинно-следственными и другими отношениями. Создание новых значений слов, номилирующих астрономические понятия, путем метонимии менее распространено по сравнению с метафоризацией, однако изучение механизмов вторичной номинации является актуальным для систематизации, стандартизации и унификации украинской астрономической терминосистемы, а также необходимо для дальнейшего развития украинской терминологии.

Ключевые слова: украинская астрономическая терминология, вторичная номинация, метафора, метонимия, общеупотребительная лексика.

Bohuch Oksana. Metaphor and Metonymy in the Ukrainian Astronomical Terminology of the First third of the XX Century. The article was considered the metaphor and metonymy as methods of lexical-semantic phrases Ukrainian astronomical terminology, the first third of the twentieth century. There was analyzed general vocabulary that is a source of metaphorization and metonymisation and also a base of the Ukrainian astronomical terminology system, the source of its formation. Were described the one-word terms, phrases terms, terms of proper names, which owing to metaphorization got special significance in the research of terminology and which is dominated metaphorical name by the external similarity of the compared objects. Are determined productive model of metonymy, it was established that metonymically comparison of items comes on the basis of contiguity, namely how do they belong to the same range of phenomena, to concepts of the same order, which are related temporal, spatial, cause-effect and other relations. Creating the new meanings of words that is nominated astronomical concepts, by means of metonymy less common compared with metaphor, however the study of mechanisms of secondary category is relevant for systematization, standardization and unification of the Ukrainian astronomical terminological and need for further development of Ukrainian terminology.

Key words: Ukrainian astronomical terminology, secondary nomination, metaphor, metonymy, common vocabulary.

811.161.2'367:821.161.2-1.09

Інна Бойко

СПЕЦИФІКА АДВЕРБІАЛЬНИХ СИНТАКСЕМ У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ ЮРІЯ КЛЕНА

Стаття стосується функційного синтаксису. У ній йдеться про просте ускладнене речення. Показано, що синтаксеми як мінімальні семантико-синтаксичні одиниці виділяють на основі семантико-синтаксичних відношень. Аналізуються різні види адвербіальних синтаксем. Наведені імена вчених, які займаються проблемою вивчення вторинних предикатних синтаксем. Стаття представляє детальний аналіз вторинних предикатних синтаксем, використаних у поетичних творах Юрія Клена. Тут представлені такі види адвербіальних синтаксем, як темпоральні, причинові, цільові, умовні, допустові. Метою дослідження є ґрунтовний аналіз специфіки адвербіальних синтаксем у поетичних творах Юрія Клена. Досліджено поширеність адвербіальних синтаксем у тесті. Робимо висновок про те, що адвербіальні синтаксеми в поетичних творах Ю. Клена найчастіше представлені прийменниково-відмінковими, відмінкови-